

Ірина В. Супрунова*

ПРИЧИНИ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Наведено класифікацію причин тіньової економіки за чотирма базовими критеріями поділу: за змістом, за походженням, за масштабністю впливу, за тривалістю. Тіньова економіка розглядається як складне та багатогранне явище, яке існує в будь-яких суспільно-політичних умовах і складає загрозу національній безпеці країни. Охарактеризовано основні причини, які обумовлюють виникнення та поширення явища тіньової економіки як загрози національній безпеці, зокрема, економічні (рівень податкового навантаження та адміністрування податків; надмірне втручання держави в економіку; кризові явища в економіці та фінансовому секторі), соціальні (низький рівень життя населення; високий рівень безробіття; соціальна диференціація та стратифікація суспільства), інституційно-правові (недосконалість інституційного середовища; недосконалість та нестабільність законодавчої бази; незахищеність права власності та невідповідність системи судочинства); державні (корупційність державних служб різноманітних владних структур; бюрократичне свавілля та хабарництво), політичні (суспільно-політична нестабільність; неналежне виконання державою своїх функцій), психологічні та етичні. Встановлено, що детермінанти тінізації економіки перебувають у тісному взаємозв'язку та є взаємообумовленими. Обґрунтовано, що ефективною буде лише державна політика детінізації, яка комплексно поєднає вирішення основних проблем держави в частині економічної, соціальної, інституційно-правової, державної, політичної, психологічної та етичної компоненти детермінант тінізації економіки. Встановлено об'єктивну ширину дисперсії причин тіньової економіки, яка дозволяє зафіксувати структурну складність об'єкта і, тим самим, максимально врахувати різноманітність його проявів для проведення ефективної політики детінізації економіки в контексті забезпечення національної безпеки України.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація економіки, національна безпека, причини тінізації економіки.

Лит. 10.

DOI: 10.32752/1993-6788-2023-1-259-6-13

Iryna V. Suprunova

REASONS FOR THE TINIZATION OF THE ECONOMY IN THE CONTEXT OF ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

The classification of the causes of the shadow economy according to four basic separation criteria is given: by content, by origin, by scale of influence, by duration. The shadow economy is considered as a complex and multifaceted phenomenon that exists in any socio-political conditions and poses a threat to the country's national security. The main reasons for the emergence and spread of the phenomenon of the shadow economy as a threat to national security are characterized, in particular, economic (level of tax burden and tax administration; excessive state intervention in the economy; crisis phenomena in the economy and the financial sector), social (low standard of living of the population; high level of unemployment; social differentiation and stratification of society), institutional and legal (imperfection of the institutional environment; imperfection and instability of the legislative framework; insecurity of property rights and incapacity of the judicial system); state (corruption of public services of various power structures; bureaucratic arbitrariness and

¹ Zhytomyr Polytechnic State University. Ukraine.

bribery), political (socio-political instability; improper performance of the state's functions), psychological and ethical. It was established that the determinants of shadowing of the economy are closely related and mutually dependent. It is substantiated that only the state policy of detinization will be effective, which will comprehensively combine the solution of the main problems of the state in terms of economic, social, institutional and legal, state, political, psychological and ethical components of the determinants of the detinization of the economy. The objective width of the dispersion of the causes of the shadow economy has been established, which allows to fix the structural complexity of the object and, thereby, to take into account the diversity of its manifestations as much as possible for the implementation of an effective policy of detinization of the economy in the context of ensuring the national security of Ukraine.

Keywords: financial control, economic crime, state institutions, the Law of Ukraine, normative legal acts.

Peer-reviewed, approved and placed: 02.01.2023.

Постановка проблеми. Однією з ключових для сучасної української економіки є проблема її тінізації, яка з кожним роком збільшує свої масштаби. Тіньова економіка — складне та багатогранне явище, яке в будь-яких суспільно-політичних умовах існує і розвивається і складає загрозу національній безпеці країни. Ситуація ускладнюється економічними наслідками пандемії Covid, а на сьогодні — повномасштабною війною України та росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти розвитку державної політики в сфері детінізації економіки та протидії тіньовій економіці піднімали в дослідженнях такі вітчизняні науковці: Р. Августин, С. Баранов, О. Бондаренко, З. Варналій, І. Мазур, В. Рейкін, І. Тютюник та інші вчені. Віддаючи належне напрацюванням вчених у даній сфері та із врахуванням реалій сьогодення, слід відмітити, що подальшого дослідження потребує питання дослідження причин тінізації економіки в контексті забезпечення національної безпеки України.

Мета дослідження. Дослідити причини тінізації економіки в контексті забезпечення національної безпеки України.

Основні результати дослідження. Тіньова економіка як загроза національній безпеці України не виникає стихійно, а обумовлюється рядом причин, які сприяють його виникненню і поглибленню.

В контексті тематики статті поняття детермінантів та причин тінізації економіки ототожнюється.

Можна умовно виділити чотири базові критерії поділу причин тіньової економіки: за змістом, за походженням, за масштабністю впливу, за тривалістю. Розглянемо їх детальніше.

За змістовим наповненням детермінанти тіньової економіки поділяються на:

- економічні;
- соціальні;
- інституційно-правові;
- державні;
- політичні;
- психологічні;
- етичні.

За походженням детермінанти тіньової економіки поділяються на:

- внутрішні (дія яких обмежена національними межами, кордонами адміністративно-територіальних утворень);
- зовнішні (дія яких носить глобальний характер і стосується світової економіки в цілому, транснаціональних корпорацій, політики урядів різних країн та міжнародних організацій – ООН, МВФ, тощо).

За масштабністю впливу детермінанти тіньової економіки поділяються:

- детермінанти незначного впливу (діють протягом визначеного часу і для своєї нейтралізації або не потребують витрат, або потребують незначних витрат);
- детермінанти значного впливу (дія яких може бути компенсована відповідними їх масштабу засобами);
- детермінанти катастрофічного (глобального) впливу (дія яких не може бути компенсована).

Характеристику детермінантів тіньової економіки за змістовим наповненням розпочнемо з економічної складової.

Економічна складова більш детально розглядалася нами у попередніх публікаціях, але коротко розглянемо основні компоненти, які до неї відносяться:

- Рівень податкового навантаження та адміністрування податків – виступає однією з основних і найбільш поширених причин переходу суб'єктів господарювання у тінь. Занадто обтяжливий рівень оподаткування (відповідно до світової практики стимулюючий рівень оподаткування повинен перебувати в межах 25-26%) сприяє переходу бізнесу з легального сектора економіки в тіньовий, зменшуючи при цьому податкові надходження до державного бюджету, і підвищуючи ризик виникнення (поглиблення) дефіциту державного бюджету.

- Надмірне втручання держави в економіку – неефективно налагоджена діяльність державних інститутів та невиправдане використання адміністративних інструментів в регулюванні бізнесу ускладнює діяльність в легальному секторі економіки і стимулює тіньову діяльність (надмірна бюрократизація, складність нормативів, які регламентують діяльність суб'єктів господарювання, суттєву кількість ліцензійних видів господарської діяльності; складність та значну тривалість офіційної реєстрації юридичних осіб і припинення підприємницької діяльності; немотивовані та часті перевірки суб'єктів господарювання з боку контролюючих державних органів).

- Кризові явища в економіці та фінансовому секторі – економічні та фінансові потрясіння сприяють тінізації економіки. В останні роки економіка України стала перед економічними викликами, обумовленими поширенням пандемії Covid, і величезними руйнуваннями та економічними втратами, спричиненими війною України з країною-терористом росією.

Соціальна складова включає наступні компоненти:

- Низький рівень життя населення – між рівнем доходу населення і масштабами тіньового сектора економіки існує пряма залежність. В розвинених країнах з високим ВВП на душу населення рівень тіньової економіки значно нижчий, ніж у країнах з перехідною економікою з більш низьким ВВП на душу населення. В Україні за підсумками 2020 року рівень бідності зріс до 50%, а за межею бідності перебуває близько 19 мільйонів

українців [2]. За звітом Міжнародної організації UNICEF рівень бідності в Україні [1] через пандемію зростає з 27,2% до 43,6%, а в гіршому випадку – до 50,8% від усього населення, тобто саме стільки українців потенційно житиме щомісячно на суму, що не перевищує прожитковий мінімум (2270 грн. з січня 2021 р.). Ні мінімальна заробітна плата (6700 грн. з січня 2023 р.), ні мінімальна пенсія (2100 грн. з січня 2023 р.) не відіграють на сьогодні роль соціальної гарантії, що змушує населення шукати собі джерела додаткових доходів, які і знаходять в тіньовому секторі економіки.

– Високий рівень безробіття – в умовах дефіциту робочих місць працівники у пошуку заробітку нехтують соціальними та трудовими гарантіями, погоджуючись працювати в нелегальному секторі економіки і отримувати неофіційні доходи, які оподатковуються та не відображаються в офіційній статистиці. Чим вищий рівень безробіття, тим більше тиск на ринок праці і тим більше бажаючий працювати в тіньовому секторі економіки. Наслідком цього стає зростання масштабів тіньового ринку праці. У дослідженні під назвою «Перспективи зайнятості та соціального захисту в світі: тенденції, 2021 рік» (World Employment and Social Outlook: Trends 2021), прогнозується, що дефіцит у сфері зайнятості, який виник через глобальну кризу, спричинену поширенням пандемії COVID-19, в 2021 році досягне 75 мільйонів робочих місць [5]. За словами голови МОП Гая Райдера, пандемія COVID-19 “стала не тільки кризою охорони здоров’я, а й кризою зайнятості і людських ресурсів” [3]. Як у світовому масштабі, так і для України наслідками пандемії COVID-19 для ринку праці стануть зростання масштабів бідності, ще більша нестача гідних робочих місць і зростання безробіття, географічна і демографічна нерівність. Пандемія посилила існуючу нерівність на ринку праці, найбільш постраждали менш кваліфіковані працівники, жінки, молодь чи мігранти.

– соціальна диференціація та стратифікація суспільства – в умовах трансформації економіки України в ринкову та проведення реформ посилюється майнове розшарування населення. Низькі доходи та відсутність справедливої соціальної політики змушують населення шукати додаткові джерела доходів, які воно і знаходить в тіньовому секторі економіки. Диференціація доходів населення України одна з найбільших серед європейських країн. Офіційної статистики щодо майнового розшарування немає, проте нині експерти говорять про те, що різниця між доходами найбагатших та найбідніших в Україні складає щонайменше 40 разів. Варто відзначити, що Індекс Джині (Індекс Джині (індекс нерівності або індекс справедливості) відображає розрив між бідними і багатими верствами населення: що вище коефіцієнт, то більший розрив – 1% означає рівність доходів населення, 100% – весь дохід зосереджений в одних руках.) в Україні у 2019 році склав 26,6 [4]. Даний показник є один із найнижчих в світі, за ним Україна розташовується з такими країнами як Білорусь (25,3 %), Вірменія (29,9 %), Киргизька Республіка (29,7%). Такий аномальний результат ще раз засвідчує високу частку тіньової економіки і пов’язаний з недостовірною статистикою щодо рівня доходів громадян країни.

Інституційно-правова складова включає наступні компоненти:

— Недосконалість інституційного середовища — якість інституційної складової державної політики протидії тінізації знаходиться на критично низькому рівні. Більшість її складових не відповідають міжнародним вимогам, не корелюють з потребами суспільства, а отже не здатні виконувати покладені на них функції. А високий рівень бюрократизації та корумпованості державної влади лише поглиблює дані процеси і сприяє наростанню масштабів тінізації економіки.

— Недосконалість та нестабільність законодавчої бази — нормативно-правова база щодо детінізації економіки потребує її перегляду на предмет усунення наявних у ній протиріч, гармонізації та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів. Оскільки нормативно-правове забезпечення є основою реалізації політики в сфері детінізації економіки, необхідним є усунення основних недоліків, характерних йому на сьогодні, зокрема, неадекватності законодавства об'єктивним умовам економічної практики (продуктивні сили завжди обганяють виробничі відносини, що обумовлює відставання законодавчої бази реаліям економічного життя); суперечливості окремих законів та підзаконних актів; незбалансованість окремих правових норм; надмірна чисельність та неузгодженість нормативно-правових актів; нестабільність чинного законодавства. Недосконалість законодавчого регулювання дозволяє використовувати прогалини в законодавстві для ухилення від оподаткування, використання тіньових схем і сприяє зростанню тінізації економіки.

— Незахищеність права власності та недієздатність системи судочинства — в умовах недосконалості нормативно-правової регламентації та тотальної корупції непорушність права власності ставиться під загрозу. А враховуючи наростаючі ризики та загрози підприємницької діяльності, нечіткі гарантії дотримання прав власності, суб'єкти господарювання в пошуку шляхів оптимізації витрат роблять вибір на користь тіньового сектору. Ситуація ускладнюється недієздатністю системи судочинства, неефективністю контролю за виконанням судових рішень та низькою ефективністю діяльності правоохоронних структур щодо боротьби з незаконною економічною діяльністю. Прийняття полярних судових рішень щодо однакових питань, які ґрунтуються на одних і тих самих законодавчих нормах, не є виключенням для судової практики в Україні, що засвідчує існування правових колізій внаслідок різного тлумачення юридичних положень фахівцями.

Державна складова включає наступні компоненти:

— Корумпованість державних служб різноманітних владних структур — якість інституційної складової державної політики протидії тінізації знаходиться на критично низькому рівні. Більшість її складових не відповідають міжнародним вимогам, не корелюють з потребами суспільства, а отже не здатні виконувати покладені на них функції. А високий рівень бюрократизації та корумпованості державної влади лише поглиблює дані процеси і сприяє наростанню масштабів тінізації. Корупція як зловживання посадовою особою своїм службовим становищем заради власних інтересів, що спричиняє шкоду інтересам держави й суспільства, проявляється через підкупність, продажність, хабарництво державних службовців. Корупція,

хабарництво, бюрократія — явища, які створюють “гальмівний ефект” для національного економічного розвитку та соціально-економічного добробуту країни як загрози державної безпеки та сприяють тінізації економічної діяльності.

— Бюрократичне свавілля та хабарництво — Одним із актуальних проблемних питань державної служби в Україні є бюрократизм системи управління. На шляху детінізації економіки необхідним є обмеження бюрократизму та встановлення відповідності структури державного апарату покладеним завданням. Доцільним є впровадження уніфікованого механізму отримання, обробки та узагальнення даних щодо діяльності органів державної влади, зокрема, відповідності суспільним потребам та приписам чинного законодавства. Хабарництво передбачає прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Хабарництво на державній службі підриває принципи здійснення державного управління, дискредитує діяльність органів державної влади та сприяє зростанню рівня тіньової економіки.

Політична складова включає наступні компоненти:

— Суспільно-політична нестабільність — Суспільно-політичний стабільності виступає запорукою державності в країні. В Україні суспільно-політична нестабільність є передумовою поширення масштабів тінізації економіки і проявляється через нестабільну економіку; порушення рівноваги між функціонуючими владними структурами, відсутністю у суспільстві злагоди; відсутність ефективного державного управління. Постійна політична нестабільність стимулює розвиток у державних службовців та підприємців психології «тимчасового правителя». Наслідком цього є те, що для отримання додаткових доходів (для держслужбовців, через також низький рівень заробітних плат) та максимізації прибутку (для підприємців) застосовуються всі способи, так як завтра прийдуть до влади політичні опоненти і звільнять з займаної посади (держслужбовця) та захоплять бізнес (підприємця). Це змушує підприємців переорієнтувати бізнес на тіньовий сектор економіки, а держслужбовців використовувати посаду для особистого збагачення.

— Неналежне виконання державою своїх функцій. Недостатній авторитет державної влади серед населення — В умовах перехідної економіки створюється ситуація, коли функції держави (наприклад, суд, міліція, прокуратура) втрачають характер суспільного блага і перетворюються на об’єкт приватної купівлі-продажу, маніпуляції та шахрайства. Наслідком таких ринкових перетворень стала втрата довіри до влади з боку населення. Невелика група осіб фактично приватизувала владу, зробивши її фактично таким же ресурсом для отримання доходу, як наприклад, земля або капітал. Таким чином, вступаючи у відносини з державою населення і суб’єкти господарювання, змушені оплачувати його послуги в приватному порядку. Тому сплата податків ними сприймається як подвійне оподаткування і прагнення з їх боку позбавиться від цього тягаря, а отже перейти у тіньовий сектор економіки. Наслідок, несплата податків вважається і стає нормою. Це веде до гіпертрофованих масштабів тіньової економіки.

Психологічна складова ґрунтується на потребах і бажаннях людей. Бажанням будь-якої людини є понести менші витрати, а отримати більше

благ. Суб'єкти господарювання, так як і домогосподарства, будуть хотіти володіти більшим доходом (надприбутками, неоподатковуваною заробітною платою, додатковими виплатами). Тому цілком природно, що за відсутності обмежень раціональною поведінкою суб'єктів господарювання буде прагнення працювати в тіньовому секторі економіки.

Етична складова характеризується формуванням у свідомості громадян лояльного відношення до корупції та використання тіньових схем, несплата податків і зайнятість в тіньовому секторі економіки не виступають предметом громадського осуду. Актуалізується необхідність підвищення етики державного службовця через особистісну моральну саморегуляцію та інституціональні впливи (політичну волю, законодавство, кодекси поведінки, певні умови підтримки державної служби, координуючі органи, механізми звітності та нагляду, механізми професійної соціалізації, дієве громадянське суспільство). Необхідною є державна політика орієнтована на формування менталітету нації, орієнтованого на підвищення рівня довіри до владних структур, популяризації легального сектору економіки і осуду використання тіньових інструментів, формування внутрішнього бар'єру до роботи в тіньовому секторі економіки.

Всі зазначені вище детермінанти перебувають у тісному взаємозв'язку та є взаємообумовленими. Ефективною буде лише державна політика детінізації, яка комплексно поєднає вирішення основних проблем держави в частині економічної, соціальної, інституційно-правової, державної, політичної, психологічної та етичної компоненти детермінант тінізації економіки.

Висновки. Системна поступальна протидія тіньовій економіці повинна передбачати нейтралізацію причин, які змушують економічних агентів переходити в нелегальний сектор економіки. Чітке окреслення причин виникнення та поширення тіньової економіки забезпечує можливість створення умов в економічному, соціальному, політичному плані, орієнтованих на їх вирішення та розробку комплексного та дієвого механізму детінізації економіки України як загрози державній безпеці.

Запропонований поділ причин тіньової економіки не претендує на універсальність і залишається дискусійним. Визнання об'єктивності широкої дисперсії причин тіньової економіки дозволяє зафіксувати структурну складність об'єкта і, тим самим, максимально врахувати різноманіття його проявів для проведення ефективної політики детінізації економіки в контексті забезпечення національної безпеки України.

1. Вінокуров Я. Бідний кожен другий: наскільки потоншали гаманці українців за 2020 рік. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749/>

2. Рівень бідності в Україні зріс до 50%. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2021/02/01/novyna/suspilstvo/riven-bidnosti-ukrayini-zris-50-vice-spiker-rady>

3. Через пандемію понад 100 мільйонів працівників опинилися на межі бідності ООН. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3257923-cerez-pandemiu-ponad-100-miljoniv-pracivnikiv-opinilisa-na-mezi-bidnosti-onn.html>

4. Gini index (World Bank estimate). URL: https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?name_desc=false

5. World Employment and Social Outlook. Trends 2021 // International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_795453.pdf

1. Vinokurov Ya. (2021). Bidnyi kozhen druhyi: naskilky potonshaly hamantsi ukraintsiv za 2020 rik. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749/> [Ukrainian].

2. Riven bidnosti v Ukraini zris do 50%. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/01/novyna/suspilstvo/riven-bidnosti-ukrayini-zris-50-vice-spiker-rady> [Ukrainian].

3. Cherez pandemiui ponad 100 milioniv pratsivnykiv opynylysia na mezhi bidnosti OON. 2021. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3257923-cerez-pandemiu-ponad-100-miljoniv-pracivnikiv-opinilisa-na-mezi-bidnosti-on.html> [Ukrainian].

4. Gini index (World Bank estimate). Retrieved from: https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?name_desc=false [English].

5. World Employment and Social Outlook. Trends 2021 // International Labour Organization. Retrieved from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_795453.pdf [English].